

ՖԵԼԻՔՍ ՕՍՎԱԼԴ ԵՐԿՐԱԽՍՈՒԹԻՒՆ ԶԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԳԵՐՄ. ԹՐԳՄ.

ՕՏՏՈՅ ՎԻԼՔԵՆՍ

ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԻՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՓՈԽԵԳՐՈՒՄ
ՀԱՅԵՐԷՆԻ

Երբ կը ձեռնարկենք հրատարակելու ֆելիքս Օսվալդի առաջնակարգ գործը՝ Հայաստանի երկրախօսութիւնը, թէպէտ եւ համառօտուած, անհրաժեշտ հարկ մը չենք տեսներ թէ՛ բուն ընդարձակ երկասիրութեան եւ թէ՛ անոր համառօտութեան մասին, զոր կատարած է Օտտոյ Վիլքէնս, երկարօրէն խօսելու: Այս ամէնն եւ մեր թարգմանութեան բոլոր պարագաներն արդէն հրատարակուած են ուրիշ երկասիրութեան մէջ, որ կը կրէ խորագիրս՝ «Բառախօսական դիտողութիւններ»¹: Աւելորդ չէ հոս ալ կրկնել թէ մեր յիշեալ երկասիրութիւնը, որչափ ալ ծաւալով եւ պարունակութեամբ ուրոյն գործ մ'եղած է, նախնական նպատակն ունէր իբր ներածութիւն ծառայել այս թարգմանութեան: Անոր համար նոյն տեղ փնտոնելու է երկրախօսական բառերու եւ նմաններու եւ թարգմանութեան այլեւայլ պարագաներուն վերաբերեալ այն դիտողութիւնները, որոնք կարելոր երեցած էին մեզի:

Բայց այս տեղ ալ պէտք կը տեսնենք դարձեալ երկրորդել այն պարագան թէ ինչու մենք թարգմանած ենք Օսվալդի գործին միայն համառօտութիւնը: Հեղինակն ուղեկից էր հանրաձայնօթ Լինչի իբր երկրախօս: Այս ուղեւորութեան արդիւնքն է իւր երկմասնայ ընդարձակ երկասիրութեան յատկապէս առաջին մասը,

¹ Հ. Յ. Տաշեան, Բառախօսական դիտողութիւններ Հայերէն Գիտական Լեզուի մասին, Վիեննա 1926. էջք Ը+221 (Աղ. Մատ. ՃՃԶ):

որ կը կրէ յատուկ խորագիրս՝ «Երկրախօսական արգասիք ուղեւորութեանս ի Տաճկահայաստան»: Գործին կարելորագոյն բաժինն է երկրորդ մասը, որ կը պարունակէ թէ՛ Հեղինակին անձնական հետազօտութեանց եւ թէ՛ իրմէ յառաջ լոյս տեսած բազմաթիւ երկերուն ուսումնասիրութեան իբր արդիւնք՝ յօրինուածական երկրախօսութիւն մը, հետեւեալ վերնագրով՝ «Երկրախօսական արձանագիր Հայաստանի»: Ամբողջը մեծ եւ կարելոր գործ մըն է՝ բազմաթիւ քարտէսներով, հատածագծերով եւ քարացածներու պատկերներով, իբր 30 տախտակներու վրայ²: Բաց աստի հրատարակած է «Երկրախօսական քարտէս Հայաստանի եւ իւր Եզրալեւանաց», մատնանշելով առանձնապէս նաեւ հանքերն ու հանքային ջրերը, մեկնողական Տեղեկագրով մը³: Հեղինակն այս գործը կրցած էր հրատարակել, ինչպէս ուրիշ տեղ մը քացատրեցինք, յաղթելով մեծամեծ դժուարութեանց: Որովհետեւ ի վիճակի չէր եղած հրատարակիչ մը գտնելու, ստիպուած էր գրաշարութիւն տրվիլ եւ ձեռագ մեքենայ մը գնել, անձամբ շարել եւ անձամբ տպագրել գրեթէ էջ առ էջ: Նոյնպէս անձամբ փորագրած եւ տպագրած է քարտէսներն ու պատկերները: Ասկէ յայտնի է թէ գործը շատ սակաւաթիւ օրինակներով տպագրուած է: Անոր համար դժուարագիտ էր նոյն իսկ առաջին օրէն, իսկ այսօր բոլորովին սպառած է եւ գրեթէ անգիտ: Արդ երբ ձեռնարկեցինք թարգմանելու

² Felix Oswald, A treatise on the Geology of Armenia, etc London 1906. 8°, pp VII+516. Part. I. Geological Results of my journey through Turkish Armenia (p. 1—257). — Part II. The Geological Record of Armenia (p. 259—486). — Մատենագիտութիւն եւ Ցանկ, է. և.:

³ F. Oswald, Geological Map of Armenia and its border ranges, with Indications of minerals and mineral springs, drawn and handcoloured. With explanatory Notes. London 1907 (pp. 16). — Իւր ուրիշ մէկ յօդուածը՝ «Հայ բարձրաշխարհին երկրակազմական զարգացման պատմութեան» մասին (ի Peterm. Mitteilungen, 1910. Heft 1—3) յիշուած է մատենիս վերջը՝ դրբերու շարքին մէջ:

Հայաստանի երկրախօսութեան մասին գործ մը, մենք ձեռքի տակ չունէինք Փ. Օսվալդի ընդարձակ երկասիրութիւնը: Բայց երբ յետոյ մեր ձեռքն անցաւ նոյն գիրքը՝ շնորհիւ բարեկամի մը, այլ եւս ի վիճակի չէինք նոյնը թարգմանելու: Անոր համար մեր թարգմանութիւնն եղած է գերմաներէն համառօտ ընագրէն:

Կերմանացի գիտնական մը՝ Օտտոյ Վիլքէնս թարգմանած էր վերոյիշեալ գործին Համառօտութիւնը, որ կը պարունակէ ամէն կարելոր մասերն եւ յատկապէս «Երկրախօսական արձանագիրը» կամ Հայաստանի լիակատար երկրախօսութիւնը: Այս գործը հրատարակուած է «Հայաստան» խորագրով՝ իբր մաս այն հաւաքական երկասիրութեան, զոր հրատարակած են Օ. Վիլքէնս եւ ուրիշ գիտուններ՝ ընդհանուր վերնագրովս «Չեռնարկ երկրամասնական երկրախօսութեան»: Այս հաւաքածոյին Յ. հատորին երրորդ բաժինն է «Հայաստան» կամ ամբողջ գործին Փ. Պրակը, 40 մեծադիր էջերով եւ 4 սեւագիծ քարտէսներով⁴: Այս քարտէսներն են՝ Ա. «Երկրակազմական համատեսիլ քարտէս Հայաստանի». — Բ. «Երկրախօսական համատեսիլ քարտէս Հայաստանի». — Գ. «Առիշեղ հատածագիծ (քիչ մը մտածուած) Հայկական Բարձրաշխարհի եւ իւր Եզրալեւանաց, Սեւ ծովու վրայ գտնուած Տրապիզոնէ մինչեւ Միջագետաց Ջեզիրէ». — Դ. «Հանքային քարտէս Հայաստանի»:

Փ. Օսվալդի գործը կրթող մըն է Հայաստանի երկրախօսութեան մասին՝ պարունակելով այն ամէնը, զոր ընդարձակ գրականութիւն մը երեւան բերած է գրեթէ ամբողջ դարու մ'ընթացքին: Եւ ասոնց մէջ կան նաեւ շատ նշանաւոր երկեր, օրինակի համար ծանօթ

⁴ Handbuch der regionalen Geologie, herausg. Steinmann-Wilckens. 10. Heft, 5. Band, 3. Abt.: Armenien, von Felix Oswald, übersetzt von Otto Wilckens. Heidelberg 1912, pp. 40, Taf. 1—4.

Հ. Աբիհի բազմաթիւ երկերը, իմասնաւորի «Երկրախօսական քննութիւններ Կալկասեան երկիրներու», (եռահատոր) եւ «Երկրախօսական քննութիւն Հայկական Բարձրաշխարհին», եւ բազմաթիւ նման ուրիշ գործեր⁵: Անոր համար Օսվալդի ամբողջական գործին լիակատար թարգմանութիւնն անհրաժեշտութիւն մըն է մեր աշխարհին համար: Դժբախտաբար նոյնը ստիպուած ենք թողուլ ուրիշներու եւ պէտք ենք գոհանալ հրատարակելով միայն յաջորդ Համառօտութիւնը: Սակայն եւ այնպէս կը կարծենք թէ նաեւ ասով մեր գրականութեան թերոյթ մը լրացուցած կ'ըլլանք: Իրապէս ալ մեզի ծանօթ չէ ընդարձակ կամ նաեւ համառօտ գրութիւն մը հայ լեզուաւ, որ մեր աշխարհին երկրախօսութիւնը՝ յաջորդ երկասիրութեան պէս՝ ամբողջովին ամփոփէր, գրուած լիակատար հմտութեամբ: Անշուշտ մեզի ծանօթ են մանր գրուածներ, գլխաւորաբար հայ թերթերու մէջ, եւ դարձեալ այլեւայլ ծրագրեալ, թերեւս նաեւ ձեռագիր գտնուող հետազօտութիւններ, որոնց մասին յաճախ խօսք կ'ըլլայ յատկապէս Խորհրդային թերթերու մէջ: Այս տեղ յիշելու արժանի կը համարինք միակ յօդուած մը՝ յատուկ պատճառաւ. այն է՝ Տ. Խաչիկեանի «Երկրաքանական Հայաստան», որ լոյս տեսած է «Ռուս-Անող» թերթին մէջ⁶: Այս ընդհանուր տեսութիւն մըն է նախ ընդհանրապէս երկրախօսութեան մասին, յետոյ սկսեալ հանրաձայնօթ Աբիհ երկրախօսէն (Abich, որ հոս միշտ «Այիզ տառադարձուած է) դիտողութիւններ կ'ըլլան ուրիշ քանի մը հեղինակներու երկերուն նկատմամբ: Արդ կարելորն այն պարագան է որ յօդուածիս գլխաւոր մասը (էջ 155—172) ընդ-

⁵ Տեսնելու է դրբիս վերջը Մատենագիտականին մէջ՝ Թ. 6—21: Կարելի էր յաւելուլ ուրիշներ ալ. այսպէս ուսուերէն թարգմանութիւնս՝ Г. АБИХЪ, Геология Армянскаго нагорья ... перев. В. С. КОСЯКОВО. Tiflis 1903, pp. X+288 (Հայկական Լեռներու երկրախօսութիւնը):
⁶ «Ռուս-Անող», 1912, p. 7, էջ 144—174:

հանուր քաղաքացի մըն է ճշդիւ Փ. Օսկարի գործէն, առանց սակայն այս Հեղինակին սնունը յիշուած ըլլալու: Ով որ պատեհութիւն ունի համեմատելու յիշեալ էջերը մեր ներկայ թարգմանութեան հետ՝ պիտի տեսնէ մեր դիտողութեան ճշգրտութիւնը: Թէ այս զանցառութիւնն ինչպէս պէտք է մեկնել՝ դժուար է որոշել, բայց յամենայն դէպս յօդուածագիրը յիշեալ տեղեկատու քաղաքացիքը գտած եւ թարգմանած ըլլալու է որեւէ եւրոպական գիտական թերթէ մը: Այսպէս կամ՝ այնպէս «Ռուսնոյ» թերթը դժբախտաբար կարճատեւ կեանք ունեցաւ, եւ կ'ենթադրենք թէ Տ. Խաչիկեանի յօդուածն ալ ընթերցողներու ամենամեծ մասին անձանթ մնացած ըլլալու է, եւ թերթն այսօր անմատչելի կը մնայ միւս դաղրած թերթերուն նման:

Օտտոյ Վիլքէնսի երկասիրութեան վերջը գետեղուած է Մատենագիտական բաժին մը, որ կը պարունակէ 109 մեծ ու փոքր երկեր: Այս թուարկեալ Մատենագիտական անփոփոխ պահած ենք մենք ալ. եւ յիշեալ թուարկութիւնները յաճախ կ'երեւան մեր թարգմանութեան ընթացին մէջ՝ իբր ծանօթութիւններու թուանիշներ: Հեղինակն այս ոճով համառօտելու զգած է բազմաթիւ ծանօթութիւնները կամ՝ յիշատակութեան տեղիքները, որոնք իրաքանչիւր էջին ներքեւ աւելի կամ՝ նուազ ընդարձակութեամբ պիտի գետեղուէին: Անոր համար այս թիւ 1—109 Մատենագիտականին վրայ որեւէ յաւելուած մը չենք կատարած, թէեւ ճիշդ այս մասը կարելի էր ճոխացնել: Որովհետեւ ընական է թէ ասոնցմէ ետքն ալ լոյս տեսած են այլեւայլ գրուածքներ, որոնք մեր երկրի կամ շրջակայից այս կամ այն մասին եղած տեղեկութիւններն աւելի կ'ընդարձակեն եւ կը ճշգրտեն: Այս տեղ կը շատանանք յիշելով քանի մը գրուածքներ: Մատենագիտականին մէջ

կրցած է յիշել տակաւին Գ. Յանի երկը, «Հայաստանի դիրքը Յառաջակողման Ասիոյ լեռնակազմութեան մէջ, յատկապէս մտադիր ըլլալով տաճկական մասերուն»: Այս գրութիւնը լոյս տեսած է Բերլինի Ժովաքնական Հաստատութեան հրատարակութեանց շարքին մէջ: Բայց կարելի չէր առնուլ ուրիշ կարեւոր երկ մը, Լեոպոլդ Կոբերի «Երկրախօսական քննութիւններ Յառաջակողման Ասիոյ մէջ. Մասն Ա. Տարրոսեան Լեռինք, Բ. Երկրակազմութիւն Լիբանանի»: Այս լոյս տեսած է Վիեննայի Ծեմարանի Ուսողական-Բնապատմական բաժնի Յիշատակագրոց մէջ: Փոխանակ այլեւայլ ուրիշ երկերու՝ կը բաւականանանք յիշատակելով միակ երկ մը, այս անգամ՝ գրուած ազգայինէ մը՝ թէպէտ եւ օտար լեզուաւ, այն պատճառաւ զխաւորաբար, որ կը պարունակէ հետաքրքրական Մատենագիտութիւն մը: Արշակ Սուլակեանի երկասիրութեան խորագիրն է «Բնական եւ Տնտեսական հարստութիւններ Փոքր-Ասիոյ, Հայաստանի, Կաւկասի, Սիջազեստաց, Պաղեստինի եւ Ասորիքի»: Գործին զխաւոր մասերն են նախ Հանքեր, եւ երկրորդ Հանքային ջրեր. ուրիշ բաժին մը կը պարունակէ՝ Ծանապարհները, երկաթուղին եւն: Գրքին սկիզբը դրուած մատենագիտութիւնը կը պարունակէ նաեւ երկեր, որոնք հետաքրքրական են այլեւայլ տեսակէտով, օրինակի համար Թրքական

7 Zahn G. v., Die Stellung Armeniens im Gebirgsbau von Vorderasien, unter besond. Berücksicht. der türkischen Teile. — Veröff. d. Instituts f. Meerforschung, Heft 10. Berlin 1907, pp. VII + 90 (4 Karten, 2 Taf.). Մաս մը (pp. IV + 29) լոյս տեսած էր նախ էբրուար 1907:

8 Dr. Leopold Kober, Geologische Forschungen in Vorderasien. I. Teil, Das Taurus-Gebirge. B. Zur Tektonik des Libanons (8 Taf., 18 Fig.). Wien 1915 (Denkschriften Akad., mathem.-naturw. Klasse, Bd. 91, p. 379—427).

9 Archak Solakian, Les richesses naturelles et économiques de l'Asie Mineure. — Asie Mineure, Arménie, Caucase, Mésopotamie, Palestine, Syrie. I Considérations générales. II Mines. III Ressources Aqueuses. IV Routes. V Chemin de fer (CP. 1923, pp. 67 + 108 + 104 + 112. քանի մը ստուերագիծ. քարտէսներ եւն):

Պետութեան պաշտօնական զանազան հրատարակութիւններ՝ երկրին հանքային հարստութեանց մասին, նոյնպէս բազմաթիւ երկեր՝ լոյս տեսած յատկապէս նաեւ ոռւսերէն լեզուաւ (օրինակի համար Օլթիի քարիւղին եւ անոր երկրախօսական կազմութեան մասին եւն). բաց աստի այլեւայլ հայերէն գրութիւններ՝ Հայաստանի հանքային հարստութեան մասին, գործնք աչքի առջեւ ունեցած է Հեղինակը՝ նաեւ Հրատարակուած, այլ միայն իբրեւ ծեռագիր¹⁰:

Ըսինք վերը թէ Փ. Օսկարի երկասիրութիւնը Կոթող-Յուշարձան մըն է Հայաստանի Երկրախօսութեան համար՝ ընդարձակագոյն իմաստով, կազմուած անցեալ դարու վերջը եւ դարու սկիզբը: Թէ երբ արդեօք լոյս կրնայ տեսնել այս ընդարձակ սահմաններով եւ այսպիսի ծրագրով նորագոյն եւ հետեւաբար աւելի կատարեալ գործ մը՝ չենք կրնար գուշակել: Բայց կը յուսանք թէ չեն ուշանար հրատարակութիւններ գոնէ այն նեղ սահմանի մէջ, որ այսօր «Հայաստան» անունը կը կրէ, թէեւ այս անուամբ երկրամասին հազիւ տասներորդ մասը կը կազմէ, եւ որմէ դուրս կը մնայ ի միջի այլոց մինչեւ անգամ Այրարատեան դաշտի մեծագոյն մասը: Մեր Խորհրդային թերթերուն յաճախ կրկնուած տեղեկութեանց համաձայն՝ բազմաթիւ հետազօտութիւններ կատարուած ըլլալու են արդի ամփոփ սահմաններով Հայաստանի հանքային հարստութեան, հանքային ջրերու, շինուածանիւթերու, ջրային տնտեսութեան եւն մասին: Առանձնապէս կը շեշտուի թէ նաեւ ոռու գիտնականներու կողմանէ ուսումնասիրուած են եւ կ'ուսումնասիրուին Սեւանայ լճի եւ շրջակայից ջրաբաշխա-

¹⁰ Անդ, էջ 5—10 Bibliographie: Ա. եւրոպ. կը համարենք հոս յիշատակել որեւէ գրութիւն, որ այս Մատենագիտականին մէջ յիշուած է: Բնական է թէ նաեւ ասկէ գուրս կը մնան այլեւայլ գրութիւններ, որոնք մեր խնդրոյն համար հետաքրքրական են:

կան պայմանները: Լեռնականի վերջին երկրաշարժին առթիւ ոռու երկրախօսներ ուսումնասիրած են նոյն շրջանը: Այս բոլոր ուսումնասիրութեանց արդիւնքները՝ ինչպէս կը յուսանք, չեն ուշանար լոյս տեսնելու, ոչ միայն մասնական գաւառներու¹¹, այլ գոնէ արդի Հայաստանի եւ առ հասարակ Կովկասեան Հանրապետութեանց երկրախօսութեան մասին. — այնպիսի կատարեալ երկ մը՝ որ լրացում եւ զարգացում ըլլայ Օսկարի ծեռնարկին: Բայց անդին կը մնայ ընդարձակ աշխարհ մը, որ այժմ մեծաւ մասամբ մարդաբանփոր է, եւ ուր երկրախօսական անդրագոյն քննութիւններ շատ դժուարին են: Բայց նաեւ թուրք թերթերուն տուած կցկտուր տեղեկութեանց համաձայն՝ գաղղիացի եւ գերմանացի գիտուններ առանձին ուշադրութիւն դարձուցած ըլլան քարիւղի խաւերուն քննութեան՝ Վան-Կարին-Բաբերդ շրջանին մէջ: Երբ դէպ ի Սեբաստիա շինուող երկաթուղին աւարտի եւ շարունակուի՝ եւրոպական ընկերութեանց կողմանէ՝ մինչեւ Կարին-Կարս, այն առեն նոյն իսկ այս պարագան առիթ պիտի ըլլայ երկրախօսական հետազօտութեանց եւրոպ. գիտնոց կողմանէ: Սակայն այս աշխարհամասին համար կրնանք ըսել թէ շատ հեռուոր ապագային մէջ միայն կրնայ լոյս տեսնել, Փ. Օսկարի երկին ծրագրով նորագոյն որեւէ գործ մը:

Հ. Յ. Տ.

ՉԵՒԱԽՕՍԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

1. — Թէեւ Հայաստան երկար ժամանակէ վեր այլեւս քաղաքականօրէն անկախ ամբողջութիւն մը չի կազմեր, բայց աշ-

¹¹ Այսպէս ծանուցուած էր՝ օրինակի համար թէ շուտով լոյս պիտի տեսնէ Պրոֆ. Ապրիլեանի «Երեւանի գաւառի երկրաբանութիւնը»: Չենք գիտեր թէ լոյս տեսած է արդէն այս կամ նման ուրիշ գործ մը:

խարհագրորէն կը ներկայացընէ բացորոշ միութիւն մը՝ այն երկար շղթային մէջ բարձրադիր սարահարթներուն, որոնք Երզնկան ծովէն մինչեւ Ծենաստանի սահմաններն՝ իրարու կը յաջորդեն: Իբրեւ անդամ այս շղթային յայտնի որոշուած սահմաններ չունի դէպ ի արեւելք ու արեւմուտք, այլ՝ բոլորովին մեղմով հետզհետէ զառիվայր կիջնէ արեւմտակողմը՝ դէպ ի Անատոլեան, արեւելակողմը՝ դէպ ի Երանան բարձրաշխարհը: Ասոր հակառակ դէպի հիւսիս ու հարաւ՝ հայկական բարձրաշխարհը, որուն ծովու երեսէն ունեցած միջին բարձրութիւնը 1500—1800 մետր է, պատուած է սեպաբերձ եզրալեռանց շղթաներով, որոնց մէջ փոխնիփոխ իրարու կը յաջորդեն՝ սրածայր ու ձիւնապատ գագաթներ՝ 2500—4000 մետր բարձրութեամբ, եւ խորափոս կրճեր: Երբ այն եզրալեռանց շղթաներէն դէպ ի սարահարթն իջնենք, չափազանց անսկիւկ կը գտնենք այն հակադիր տարբերութիւնը, որ կայ մէկ կողմանէ այն առաջնոց՝ բնորոշ ալպեան գագաթներուն, եւ միւս կողմանէ այս վերջնոց՝ լայնանիստ աշխարհամասին միջեւ, որ կը ներկայացընէ մասամբ ողորկուած, ծառազուրկ կրային լեռնոցեր՝ կատարներու առհասարակ հորիզոնական գծերով, մասամբ՝ ընդարձակածաւալ հրաբխոքային (լաւայի) ծածկոյթներ եւ հրաբխային կոներ, եւ մասամբ՝ դաշտավայրեր ու տափաստաններ, որոնք ծագած են լճերու նորաժամանակեայ սկիսուերով: Հայ բարձրաշխարհին մեծագոյն գետերն անսանձ լեռնահեղեղներ չեն, այլ համեմատաբար դանդաղ կը հոսին ջրհատական (alluvial) ընդարձակ դաշտերուն մէջէն. եւ քիչ անգամ ճեպանցոյց յորձանքներ կը կազմեն, այսինքն հոն ուր գետերը ստիպուած են իրենց անկողինը փոքելու, ճեղքելով հրաբխոքային այն թմբերը, որոնք գետերուն դաշտերն իրարմէ կը բաժնեն: Մասն առաջաբերութիւնը (Flora) բարձրաշխարհի եւ եզրալե-

ռանց միջեւ եղած տարբերութեան համեմատ՝ յանկարծական փոփոխութիւն մը կը ցուցընէ: Փոխանակ ալպեան եւ կնթալպեան տարերաց եւ այն խոնաւ անտառներուն՝ լեռանց խորանիստ մասերուն մէջ, որոնց մեծագոյն ճոխութիւնն երեւան կու գայ Պոնտական լեռնաշղթային վրայ, բարձրաշխարհի լայնածաւալ ու ծառազուրկ երկրամասերուն մէջ բնորոշ տափաստանեան բուսաբերութիւն մը կը տիրէ:

Սակայն հայ բարձրաշխարհին մէջ ամենեւին գերիշխող չէ խաւերու հորիզոնական դասաւորում մը: Այսպիսի խաւային կազմութիւն մը կ'երեւայ միայն լճերու նորաժամանակեայ սկահողերուն եւ հրաբխոքային (լաւայի) ծածկոյթներուն մէջ: Կործանարար երկրաշարժերուն յաճախութիւնն ինքնին արդէն նշան մըն է այն մասին թէ Հայաստան հարթաւանդակ մը չէ օրինակի համար Ռուսականին նման, որ երկրաշարժական տարուբերմանց ցանցառնթակայ է: Հայաստանի երկրակազմական զարգացման պատմութեան մէջ՝ զարգացման երկու գլխաւոր կէտեր կրնանք ճանչնալ. այսինքն՝

1. Մաւերու ծայրում՝ երկրախօսական այլեւայլ ժամանակաշրջաններուն մէջ մինչեւ Նուազարդեակն (Miozän), այն ալ ի միասին առեալ.

2. Բեկմանց կազմութիւն եւ հողամասերու շարժումներ՝ Նուազարդեակի յաջորդող ժամանակի մը մէջ, երբ կը համընթանար հրաբխային հսկայ գործունէութիւն մը եւ կը կազմուէին մեծ լճեր:

Հայաստանի լեռնադրական ձեւակազմութեան համար սաստիկագոյն ազդեցութեանց մին եղած է իւր ղիլքը համեմատութեամբ Արաբական հարթաւանդակին, որ՝ այնպէս ինչպէս հնդկական հարթաւանդակը՝ Պամիրի համար, ազդած է այն կերպով որ բարձրաշխարհաց գօտին այս տեղ սաստիկ կծկում մ'ունեցած է, շնորհիւ այն ընդդիմահարութեան որով հիւսիս-

կողմն ընդդիմադրած է Ռուս-Սիբերական հսկայական զանգուածը:

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Տ Ա Ր Ե Ր Բ

2. — Ա. ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ Ե.ԶՐԱՆԵՐԻՆՔ Թէեւ անընդհատ պատուար մը կը կազմեն, բարձրաւանդակին հիւսիսակողմը, բայց անջատ անջատ ձեւախօսական միութիւններէ կը բաղկանան, զորոնք Հեղինակը կը համարի իբր վեր բարձրացած կամ խորատուզած մասեր՝ կարծր ու ղիմացիուն հողամասի մը, որ երկրի կեղեւին մէջ շոշափողական ճնշման մը հետեւութեամբ՝ փոխանակ ծայքերով հանդրիճուելու՝ խորտակուած է: Արեւմուտքէ Արեւելք կը յաջորդեն՝

Պոնտական Հողամասը, որ Սեւ ծովու ափն եզրածիր մը կը կազմէ, հարաւէն կը սահմանուի Գայլ-գետ («Քէլքիտ») եւ Ծորիս գետերով եւ գագաթնակէտ ունի Քաջքարը¹² Բաթումի հարաւարեւմուտքը:

Իմերական եւ Թրիալէթական Հողամասերը, որոնք հայկական բարձրաշխարհին եւ Մեսիական ղիմացիուն հաստարանի միջեւ սեղմուած են եւ որոնք կը կտրուին Կուր գետի Բորժոմի նկարագրէ կրճով:

Սովխէթական Հողամասը՝ Տփղիսի հարաւարեւմուտքը:

Սեւան-Ղարաբաղ բաղադրեալ Հողամասը: Այս՝ փոքրագոյն չափով՝ կը ներկայացընէ նորէն հայկական բարձրաշխարհին կազմակերպութիւնը, այսինքն՝ կենդրոնական, համեմատաբար ցածադիր հրաբխային սարահարթի մը, որ երկու կողմանէ սահմանադրուած է հնագոյն ծալուածքներու վերաբարձ հողամասերէ, այն է արեւելակողմը Սեւանայ եւ արեւելեան Ղարաբաղի հողամասէն, եւ արեւմտակողմը՝

¹² Հեղինակը կը նշանակէ Քաջքարէ քիչ մ'աւել արեւելք գտնուող ուրիշ գագաթ մը, զոր (Ազգերու յորձանք) կը գրէ Mta Skaro, Վիպերտի Mta Tskaro. — Միւս անուանց մէջ ալ կը հետեւի Բուսական-գերմ. քարտեաներուն (յաճախ լեկ թուրքական) ուղղագրութեան, այսպէս Kelkid, Tschoroch, Goktscha (Սեւան), Daralagöz (Ապրոց-ձոր) եւն:

Դարալագեաղի եւ արեւմտեան Ղարաբաղի հողամասէն:

Այս եզրալեռինք Երասխէն անդին ալ կը շարունակուին Կարաբաղի եւ Թալիշի հողամասերով, որոնք իրենց կարգին իրարմէ կը բաժնուին հասարակածային ուղղութեամբ ընթացող Ահարի խորանստով, այնպէս՝ ինչպէս Սեւանայ եւ Արեւելեան Ղարաբաղի հողամասերը կը բաժնէ Տրտուի (Թարթաւ) խորանիստը:

Բ. — ՀԱՐԱՆԱՅԻՆ Ե.ԶՐԱՆԵՐԻՆՔ Այլ հայկական բարձրաշխարհին հանդէպ կազմակերպական նման աղերանք կը ցուցընեն: Հոս՝ հին հերձաքարերէ կազմուած Տաւրոսի վերամբարձ Հողամասը կը սահմանակցի Վանայ լճի եւ Մշոյ դաշտի համեմատաբար խորանիստ երկրամասերուն: Տաւրոս հաւանօրէն բազմաթիւ փոքր հողամասերէ կը բաղկանայ: Բայց իբրեւ մէկ ամբողջութիւն մը կը ներկայանայ, եւ իւր բոլոր գետերը հետեւողական ընթացք մ'ունին: Դէպ ի արեւմուտք կ'երկարի Ուզունեայլա կոչուած լեռնով եւ դէպ ի արեւելք Ջելու բարձր լեռնով: Այս շղթայիս հարաւային նախալեռինք կրնան յէականին իբր արեւմտեան շարունակութիւն նկատուիլ պարսկական Զագրոս լեռնաշղթային:

Գ. — ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՐՉՐԱՇԽԱՐՀԸ Թէեւ միջին նշանաւոր բարձրութիւն մ'ունի, բայց՝ ինչպէս իւր երկրախօսական կազմը կը ցուցընէ, իրեն հիւսիսակողմն ու հարաւը գտնուող շատ աւելի բարձր եզրալեռանց համեմատութեամբ՝ իբր համեմատաբար խորանիստ երկրամաս մըն է: Կրնանք զայս յաջորդ երեք գօտիներու բաժնել, այսինքն՝

1. Կենդրոնական հրաբխային գօտի մը՝ հրաբխոքային լայնատարած դաշտերով, որոնք փոքր ու խախտուած հողամասերու խորտակուած են, եւ որոնք յաճախ լճերով լեցուած են: Այս վերջիններէն այսօր մեծագոյններն են՝ Վանայ, Սեւանայ եւ Ուրմիոյ լճերը:

2. Դայլգետ-ճորոխ գօտին: Այս Պոնտական հողամասին ներքսակողմը կը գրտնուի, եւ կը բաղկանայ Անտիտաւրոսեան (Հարաւարեւմուտքէ դէպ ի Հիւսիսարեւելք ձգուող) ծալքերէ: Հրաբղխականութիւնը հոս երկրորդական դեր մ'ունի:

3. Դարալագետազի գօտին՝ ի միասին առեալ Արեւմտեան Ղարաբաղը, որ նոյնպէս հիւսիսարեւելեան եզրալեւանց ներքսակողմը կը գտնուի: Այս գօտին Երանեան (Հիւսիսարեւմտեան-Հարաւարեւելեան) ծալք ունի, եւ շատ կատարեալ խաւակարգ մը կը ներկայացընէ, բայց հրաբղխականութիւնը ցանցառադէպ է: Արեւելեան եզրալեռներէն կը բաժնուի Ախմանգան-Սեւան-Կենդրոնական Ղարաբաղ հրաբղխային գօտիով:

Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը կը տարածուի՝ արեւմուտքէ արեւելք՝ ծալուածքարերու կենդրոնական ողնաշար մը: Իւր կապակցութիւնը կ'ընդհատի առիշեղ գնատածներով: Այսպէս՝ Մ'նձուր («Մուզուր») եւ Մերջան լեռանց անտիտաւրոսեան զիծը կը կտրուի Երզնկայի գնատածով, բայց կը շարունակուի Բէշլի եւ Մելբերդ լեռներով, Մարիամ լեռնով եւ Դերջանի լեռնաշղթայով եւ կը կազմէ Կարնոյ ու Բասնի դաշտերուն հարաւային սահմանը (Փարանտէօքէն եւ Խան լեռներ), թեթեւ մը կը ծօի Շատին լեռնով, եւ միջին Երասխի խորունկ գնատածի պատճառաւ նոր ընդհատութիւնէ կտրը՝ կը շարունակուի Չինլէրլի¹³ լեռնով եւ Դարալա-

¹³ Անդր. եւ գերմ. բնագիտները հոս եւ ուրիշ երկու անգիւր եւ նոյնպէս քարտէսներուն վրայ՝ կը գրեն Dsynlerly-Dagh. (ds = d): Բայց արդ Հ. Արիճ իւր գեղեցիկ «Երկրաբ. Ատլաս»-ի մէջ ունի թերթ մը, որու մասին կը գրէ. «Ձիւտ. Գ. Համատեսիլ Պատկեր Երասխի բարձրահովտին՝ յարակից լեռներով, Dsinserlidaghի գագաթնակէտէն, 7872 սոք բացարձակ բարձրութիւնէ եւ Մեծ Արարատի գագաթէն 48 քիլոմ. հեռու, Արեւել. 150 Հիւսիս», եւն (Geol. Forschungen, III, Wien 1887, p. IX, եւն Geol. Atlas, եւն): Արիճ լեռը նշանակած է Դավալուի եւ Սատարակի միջեւ՝ անոնց թիկունքը, համանուն Dsinserli գիւղ մ'ալ՝ Վեդի գետին մէկ օժանդակին ակնադէր փոս: Արդ կը տեսնենք որ Հ. Ղ. Արիճան («Այրարատ») քարտէսին վրայ այս տեղը նշանակած է Չինլէրլի, իսկ բնագրին մէջ Չինլէրլի՝ լեռն ու գիւղը

դեպքի լեռներով, մինչեւ որ կը հասնի Արեւմտեան Ղարաբաղի բարձր ու Երանեան ուղղութիւն ունեցող շղթային:

(Շարունակելի:) Տ. Յ. Տ.

ՄԻՋԻԿԵՏԵՆ Գ. ՊԵՏԵՐԵՉՄԻՆ ԲՐԵՆԻՆԵՔՆԵՐԸ ԳԻՊԻ ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ ՀՇՇՇՇՇՇ

Ներկայիս կու տանք թարգմանութիւնը Փելիքս Գուգէի «Երրորդ Միհրդատեան պատերազմին արշաւանքները դէպի Պոնտոս եւ Հայաստան (Die Feldzüge des dritten mithridatischen Krieges in Pontos und Armenien) համառոտ մէկ ուսումնասիրութեան, որ նախապէս լոյս տեսած է դասական պատմութեան հետազօտութեան նուիրուած «Klio» պարբերաթերթին 1920 տարւոյ Ի. համարին 332—343 էջերուն մէջ:

Խորագրէն կը հասկցուի արդէն թէ ուսումնասիրութեանս առարկան՝ Միհրդատ Եւպատորի Պոնտոսի արքային, եւ Պոմպէտի հռոմէական ասիական լեզէններու ընդհանուր հրամանատարին միջեւ մղուած ծանօթ երրորդ Միհրդատեան պատերազմին նկարագրութիւնն է, ուր հանգամանօքէն կը հետազօտուին

(էջ 445, յիշելով նաեւ մերձակայ «Յովհաննու Մկրտչի» աւերակ մեղսատանը. եւ «Չինլէրլի կամ Սերայ-պուլազ» էջ 441): Այս Չինլէրլի ի հարկէ տարբեր է բուն Չինլէրլի լեռնէն Վարաճունեաց): Աւելի մանրամասն է Ե. Լալայեանի «Քարտէսը» «Հարուր-Դարալագետի եւ Նախի Չեւանի գաւառները»: Հոս գիւղը կը գրուի Չինլէրլի եւ մտքը՝ Յովհաննու Վան: Իսկ լեռը նշանակուած է կրկին գագաթով (7681 եւ 8071 սոք) եւ անունը՝ Սերայ-Բուլա: Իւստի յայտնի է թէ Dsinserlidagh եւ Dsynlerly-Dagh ազաւազութիւն են Չինլէրլի (Չինլէրլի անուան): Հաւանօրէն նոյն անուան ուրիշ ազաւազութիւն մը կը գտնուի Ա. Արիճի նոյն գործքին ուրիշ Հատածի մէջ, զոր գրած է անոր աշխատակիցը՝ F. Becke. Քարի տեսակներու «Մանրագիտական Հետազօտութիւններ» շարքին մէջ կայ գրութիւնը՝ «Վարդագոյն խոտաբար»ի Tschingerlydag (Համո, Geol. Forsch. III, p. 104): Իսկ «Յուցակ խորհրդ. Հայաստանի բնակավայրերէն» (Երեւան, 1923) լեռնանակեր Չինլէրլի գիւղը, թէեւ նշանակած է քիւրապը (Բիրաբուլ, Ղարախաչ եւն)՝ Վեդիբազար գաւառամասի մէջ: — Այս ամէնը՝ իբր օրինակ ուրիշ նմաններու: Եր. Բ.

յատկապէս ճակատամարտներու հետ առնչութիւն ունեցող երկրագրական դիրքերը Պոնտոսի ու Փոքր Հայոց:

Իբր պետը Կովկասեան մարզի թորքական սպայակուտին, Գուգէ, վերջին պատերազմին, քարեպատե՛հ առիթն ունեցած էր, ռազմագէտ-հետազօտողի մը աչքերով, երեքուկէս տարի շարունակ հետազօտելու Անադոլոյի հիւսիս-արեւելեան հողամասին երկրագրական դիրքերն, որոնք երբեմն թատերաբեմն էին եղած Արեւելքի եւ Արեւմուտքի տիրապետութեան երկու հսկայ ներկայացուցիչներուն այդ ահաւոր մրցակցութեան:

Հետազօտութեան առաջին մասին մէջ Գուգէ ընդհանուր գծերով կը ներկայացնէ Լուկուլոսի արշաւանքները դէպի Հայաստան, ուր համառօտիւ իրարու կը հետեւին յաջորդաբար Տիգրանակերտի ու Ըրաճանոյ ճակատամարտները, հռոմէական քանակին յառաջխաղացութիւնը մինչեւ Երասխի հովիտն ու հոն անոր ձախողանքը, նահանջը Լուկուլոսի ու զրաւումը Մծքինի, եւ վերջապէս, իբր լրումն այս ամուլ ձեռնարկին, ընկրկումը Լուկուլոսի քանակին Հայաստանի սահմաններէն դէպի Ալիս, անոր պաշտօնանկութիւնն ու Պոմպէտի յաջորդութիւնը:

Ջորաշուերու ընթացքին ու ճակատամարտներու դիրքերու մասին հոս այս գլխոյն մէջ հեղինակին կողմէ վեր հանուած նոր տեսութիւն մը չենք գտներ. ինք եւս հետեւած է հաւատարմօքէն Լեման Հաուպտի, ինչպէս նաեւ Բելլի հեղինակօքէն զձած ժամրաններուն ուղղութեան, որոնցմէ արդէն մեծ չափով օգտուած էր նաեւ Կ. Էքսարդ իր «Լուկուլոսի արշաւանքները դէպի Հայաստան» խորագրով հիմնալի ուսումնասիրութեան մէջ¹:

¹ Հ. Գ. Գարանֆիլեան, Տիգրան Բ. եւ հայ-լուկուլեան պատերազմները. Վիննա 1926 (Ազգ. Մատենադարան թժԳ.):

Պատահաբար միայն, եւ այն համեմատաբար շատ ուշ, օտարազգի հնախոյզներու հետաքննութեան առարկայ եղած է մեր անցեալի պատմութիւնը:

Անոր քազմութիւ մութ էջերէն միոյն լուսաբանութեան ձօնուած ներկայ ուսումնասիրութեան, կամ աւելի ծիշտը ուսումնասիրական փորձին մէջ տեսնուած ինչ ինչ — այսպէս ըսենք սովորամուլ — աւանդութիւնները, եւ յատկապէս պոնտական արշաւանքին երկրագրական դիրքերու եւ ճանապարհներու հետազօտութեանց արդիւնքը թէեւ կը հակասէ տրամագծօքէն մեր տեսութիւններուն, սակայն եւ այնպէս մենք նկատի առնելով հետազօտութեանց ժամանակամիջոցն ու անոնց զուգընթաց ծանրակշիռ պարագաները՝ կը շնորհաւորենք հնախոյզ զօրավարն իր այս առաջին փորձին, իր իսկ քառերով «Միհրդատեան հետազօտութեան շէնքին կառուցման համար ձօնած իր այս առաջին քարին» համար:

Թարգմանիչը:

Միհրդատի անձնաւորութեանը մասին հետեւեալը կ'ըսէ Մոմէն «Ինչ որ ալ մտածուի Միհրդատ թագաւորին անձնական յատկութիւններուն ու անոր սեպհական նկարագրին մասին, նա կը մնայ միշտ նշանաւոր եւ բառին իսկական իմաստով ախեղերապատմական դէմք մը: Արեւելքի ընդդէմ՝ Արեւմտեայց յետաշրջման իբր յառաջընթաց՝ նա բացաւ Արեւմուտքի դէմ Արեւելքի մղած նոր պատերազմը, որով թէ՛ պարտուող կողմին եւ թէ՛ յաղթականներուն հասարակաց մնաց ա՛յն դիտակցութիւնը, թէ անոր մահովն ո՛չ թէ ամէն ինչ վերջացաւ լմնցաւ՝ այլ թէ նոր սկիզբ առաւ: Իրօք ալ իր մղած բոլոր ճակատամարտներուն մէջ նա բոլորովին ուրիշ նպատակ ունէր, քան ա՛յն նպատակներն որոնց համար մղուած էին Մագնեսիայի ու Պիլզնայի բով մղուած ճակատամարտները: Երկարատեւ գինադադարէ մը յետոյ, նոր պայքար մըն էր որ ծայր տուաւ Արեւելքի